

Чернігівщина часів Української Народної Республіки

(листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)

Відтворити загальну картину подій, які відбувалися на Чернігівщині за часів Української Народної Республіки (УНР) з листопада 1917 по квітень 1918 року, вдалося досліджуючи пресу 1917-1920 рр., архівні матеріали, спогади учасників і сучасників подій.

Основним джерелом для вивчення складних революційних процесів стала періодика. Це, по-перше, орган Чернігівської губернської земської управи – “Черниговская земская газета”, яка почала виходити в губернському центрі з 1 січня 1917 року замість “Черниговской земской недели”. Редагували газету голови Чернігівської земської управи: спочатку Олексій Бакуринський, а з кінця травня 1917 року – Олексій Свечин. Газета виходила два рази на тиждень – по вівторках та п’ятницях.

З 10 жовтня 1917 року в Чернігові почала видаватися газета “Черниговский край” під редакцією М.Л.Гофмана. Останній номер її датується 9 квітня 1918 року. За свідченням самої газети закрилася вона у зв’язку із “загостреннями політичної ситуації, фактичною відсутністю свободи слова”.

Цікаві характеристики громадсько-політичних діячів місцевого походження дає газета “Известия Городнянского уездного исполнительного комитета”, 29 номерів якої за травень – листопад 1917 року зберігаються в Чернігівському історичному музеї. Тоді це була одна з перших в Україні повітових газет, серед засновників її бачимо Михайла Могилянського.

Всі газети виходили переважно російською мовою з окремими публікаціями українською, містили інформацію про політичне, економічне, соціальне становище в Чернігівській губернії, зміни в духовному та культурному житті населення краю.

Цінним джерелом для вивчення означеного періоду є свідчення сучасників подій, життя та діяльність яких пов’язані з Чернігівщиною. Це, насамперед, спогади Дмитра Дорошенка, губернського комісара УНР в Чернігівській губернії, видатного українського історика, політичного та громадського діяча; вже згадуваного Михайла Могилянського, в 1917 році заступника голови Чернігівського окружного суду, гласного Городнянського повітового земського зібрання, письменника, перекладача, журналіста; його рідного брата Миколи Могилянського, етнографа, природознавця, політичного діяча Української Держави гетьмана П.Скоропадського та інших.

З архівних матеріалів найбільший інтерес викликають документи, які стосуються діяльності Чернігівського губернського комісара УНР, Чернігівської окружної у справах виборів до Всеросійських установчих зборів та Установчих зборів УНР комісії, виборної політичної організації селянства - губернської Ради селянських депутатів тощо.

У відповідь на звістку про перемогу більшовицького збройного повстання в Петрограді 25-26 жовтня 1917 року* Українська Центральна Рада прийняла резолюцію: “Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краї повинна перейти до рук усієї революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук Рад Робітничих і Солдатських депутатів, які є частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді”.¹

Ця резолюція була підтримана майже всіма адміністративними, політичними, громадськими організаціями та комітетами. Так, 28 жовтня у приміщенні Чернігівської міської управи відбулися загальні збори Ради робітничих та солдатських депутатів міста Чернігова. З доповіддю про поточний момент виступив меншовик Пузнянський, його опонентом – більшовик Ідельштейн. Врешті-решт збори прийняли резолюцію із засудженням

подій у Петрограді: 42 голоси – за, 38 – проти, 10 – утримались. 30 жовтня в залі будинку дворянського зібрання відбувся з'їзд солдатів-селян Південно-Західного фронту. Більшість його делегатів не підтримала більшовиків та не пошанувала вставанням загиблих під час збройного повстання в Петрограді. Чернігівська міська дума на своєму екстреному засіданні 31 жовтня рішуче засудила “підступне” повстання більшовиків проти революційного порядку, розглядаючи його як загрозу скликанню Установчих зборів та послаблення фронту. Дума закликала всі “живі державні сили” Чернігова згуртуватися навколо неї і всіма засобами підтримати революційну владу в особі Тимчасового уряду, Ради республіки та крайових органів цієї влади – Центральної Ради та Генерального Секретаріату.

Одночасно Чернігівська міська дума постановила створити з представників громадських установ, демократичних організацій, військових частин Комітет громадської безпеки для підтримки “всіма засобами” революційної влади та боротьби з анархією. Новостворений комітет доручив охорону міста українському батальйону та військовим частинам, розташованим у місті. Охоронців поставили біля музеїв, електричної станції, водогону, Троїцько-Іллінського монастиря та на всіх дорогах навколо Чернігова.

Тоді ж, на початку листопада 1917 року, до Чернігова надійшли дві телеграми. Перша на ім'я губернського комісара Д.Дорошенка від генерального секретаря внутрішніх справ П. Христюка з повідомленням, що справа охорони революції і порядку на Україні повністю переходить до Генерального Секретаріату Центральної Ради. Друга до розташованого в місті 2го батальйону 1го українського запасного полку від генерального секретаря з військових справ С.Петлюри з роз'ясненням, що вища влада в губернії належить губернському комісару і він має право розпоряджатися військовими силами.

Реакцією на події в Петрограді стало і ухвалення Центральною Радою 7 листопада 1917 року Третього універсалу. “Народе український, – говорилося в універсалі, – Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі, і ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятунку всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народною Республікою ... До Установчих зборів вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України”.²

Проголошення Української Народної Республіки вітали різні верстви населення Чернігівщини. Чернігівське повітове земське зібрання 9 грудня 1917 року одноголосно ухвалило: “Більшовики на чолі з Леніним із зброєю в руках шляхом бунту і братовбивчої війни зкинули Тимчасовий уряд. Се внесло в життя держави велику анархію і побільшало без того вже виникшу економічну, продовольчу і політичну кризу, розстроїло вибори до майбутнього Установчого Зібрання і оттягнуло його скликання. Визнати правительством Леніна, яке не опирається на народні маси, а лише на частину її, рішати загальнодержавні питання – керувати державою – земське зібрання вважає неможливим і недоцільним.

Земське зібрання вітає проголошення УЦР Української Народної Республіки і вважає, що єдиним виходом зі склавшоїся політичної кризи в державі, в цілях, щоб уникнути на Україні, анархії і загальної розрухи, було тільки проголошення вищим урядовим органом на Україні Центральної Ради і Генерального Секретаріату ...

Земське зібрання вітає також видання Українською Центральною Радою акта про скликання Українських Установчих Зборів в призначений Радою час.”³

А ось уривок вітальної телеграми Новгород-Сіверського повітового земського зібрання до Центральної Ради від 16 грудня 1917 року: “Зібрання має надію, що ЦР прийме всі засоби, щоб забезпечити інтереси трудящого люду, встановить лад на Україні, вборонить народне багатство, пробудить в Українській народності порозуміння сучасного політичного моменту і тим доведе спокійно Україну до Українських установчих зборів”.⁴

Урочистості з нагоди створення УНР відбулися в Чернігові 18 листопада. Губернський комісар Д.Дорошенко так згадує про цю подію: “На майдані перед тисячолітнім Спасо-

Універсал

Української Центральної Ради.

Народ український і всі народи України!
Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На ліночі і спокоїзмі їй міжнародна і криваза боротьби. Центрального правління нема, і по державі ширяться байдужість, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без волі, душі, єдиної, народної. — Вирізня теж може бути в безладно уривній, різні, захапці.

Народи український. Та разом з братіями народів України, поставивши собі бороти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати нове життя на нашій землі. І ми Українська Центральна Рада, твого злого, до імія творення ладу з нашої країни, ми імія ратування всієї Росії, оспівуємо:

Одинні Україна отак Українським Народним Республікам.

Ми одиначимо від республіки Російської і зберігаючи єдиність — ми творити станемо на нашій землі, щоб силами нашими повести всієї Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією різних і різних народів.

До Установчих Зборів України ми влаштуємо творити лад на землі нашої, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріату України.

Миром силу і дасть ми різній землі, ми то силу і дасть станемо на сторіж прав і революції: не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Став оспівуємо:

До території народної української республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (быв Крим). Решатимуться питання української народної республіки, як що до прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сусіжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої народної.

Всіх же громадян цих земель оспівуємо:

Одинні на території української народної республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі втручення мають право власності державно-господарського значення, а також на уділах, монастирських, військових та церковних землях керуватися.

Принагідно, що землі з чотирьох власностей всього трудового народу, і мають перейти до нього без викупу. Українська Центральна Рада зоручає Генеральному Секретареві по Земельних Справах негайно виробити закон про те, як пораджувати земельні комітети, обраний народом, тими ж землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітників в українській народній республіці має бути негайно упорядкована. А зараз повнотворити.

На території народної республіки України з сього дня установлюється по всіх підприємствах і всім галузям праці.

Тяжкий і гіркий час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через це примусимо Генеральному Секретареві і Раді з сього дня, разом з представителем від робітництва встановити державну контролі над продукцією на Україні, пильнувати інтереси, як України так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах нється кров і гинуть мирно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів,

щоб через Центральне Правління примусити і одиначити і бороти негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру можемо громадяни республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської республіки, стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ми здобули резолюції було затверджено відставленням народ на смерть. Оспівуємо:

Одинні на землі республіки української смертю даємо виступити.

Всім українцям і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, за уже одсудженням, так і незасудженням, в тилу і тин, хто ще до відповідальності не поставлений, дається повна амністія. Про це негайно буде висланий закон.

Суд на Україні повинен бути спрощений, відповідний душі народу.

З тою метою примусимо Генеральному Секретареві Судних Справ виробити всі заходи — упорядкування судництва і привести до імені з правлінням життями народу.

Генеральному секретареві Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав місцевого самоврядування, що даються організацією місцевої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва до і органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вірного демократичного життя.

Так само в українській народній республіці має бути забезпечено всі свободи, здобути всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрання, союзу, страйку, нерозривності союзу і незалежності, право і можливість уживання місцевих мов в школах і у всіх установах.

Український народ, який сам до імія боровся за свою національну волю, і імені, і здобувши, буде твердо охороняти свою національну волю всіх народностей на Україні будити. Тому оспівуємо, що народом великоруському, єврейському, польському, та іншим на Україні призначено національно-персональну автономію для забезпечення їх права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретареві Національних Справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовження в мирі державної сили в сей тяжкий і відповідальний час Українська народна республіка повинна залучити всі свої сили з рятунку як себе, так і фронт, і ті частини Російської республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяни! Іменем Народної української республіки і федерації Росії ми, Українська Центральна Рада, злинемо всіх до рішучої боротьби з усім військовим і руйнівним та до орункового волевого будівництва нових державних форм, які дадуть велич і зменшення Республіці Росії здоров'я, силу і нову боуачність. Вироблення тих форм має бути передано на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначаємо 27 грудня (листопада) 1917 року, а днем скликання їх — 3 січня (листопада) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів буде негайно видано закон.

У КИЇВІ, 7 листопада 1917 р.

Ніжин, друкарня М. Горбовицера

Листівка. III Універсал Центральної Ради. 1917 р.

Ніжин, друкарня М. Горбовицера

Преображенським собором єпископ Іоанн відправив урочисту службу, після якої казав дуже гарне слово. По тому промовляли до народу Ілля Шраг, я, Верзилів і ще хтось – не пам'ятаю. На закінчення відбувся парад війська чернігівського гарнізону, який довелося приймати мені. В чотирикутнім каре вишикувались: український батальйон, запасний полк, Воронежська дружина й ще якісь дрібніші частини, всі під синьо-жовтими прапорами. Кілька тисяч добре обмундированих, озброєних і гарно вимуштрованих вояків – тепер української армії – робили гарне враження. Свято закінчилось національним гімном “Ще не вмерла Україна”, виконаним військовим оркестром тричі під невгаваючі оклики “Слава!” многотисячної юрби”.⁵

Наступного дня Д.Дорошенко приймав офіційні поздоровлення з приводу проголошення Української республіки від різних товариств, об'єднань, від українських національних кіл і не тільки: “Це був момент, коли свою радість і вдовolenня засвітила мені й депутація від дворянства з маршалком графом Мусіним-Пушкіним на чолі, незважаючи на те, що той самий Універсал Центральної Ради, який проголошував Українську Народну Республіку, скасовував право приватної земельної власності на поміщицьку землю ... Так, усі вірили, що молода Українська республіка захистить край від руїни і анархії”.⁶

На жаль, це свято, за визнанням Д.Дорошенка, стало останнім ясним днем під час його перебування в Чернігові. За ним настали сумні й тривожні будні.

І дійсно, вже в листопаді-грудні 1917 року в містах і селах Чернігівщини дуже неспокійно. Губернські газети друкують повідомлення з місць про погроми магазинів, винних, спиртових погребів та складів, незаконну вирубку лісів, захоплення селянами поміщицьких маєтків. Так, 3 листопада зранку в Ніжині почалися погроми та грабунки винних погребів. Грабували в основному солдати та переодягнені у військову форму мародери. Під гарячу руку потрапляли мануфактурні та бакалійні лавки. Ввечері в місті розпочалася пожежа, яка тривала до ранку. Під час перестрілки між регулярними військами та грабіжниками загинули мирні жителі.⁷

Кожного дня до губернського земського комітету надходять тривожні телеграми. З Новозибківського повіту сповіщають про самочинне вирубування лісів, про втручання у лісове господарство місцевого населення. Майже кожної ночі ведеться облога окремих заводів.

У Мглині панує повна анархія. Влада захоплена групою осіб, які проводять незаконні обшуки, міліцейське керівництво усунуте від влади, а повітовий комісар Дорохов заарештований.

У Глухівському повіті захопленні економії та інвентар у багатьох великих землевласників, у тому числі у Скоропадських в Кубарові.⁸

За спогадами Д.Дорошенка: “Спочатку по Чернігівщині запалали винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилося по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. Розбивши браму і замки, громили кидалися до горілки ... погроми горілчаних складів кінчались незмінне одним і тим самим: загином десятків людей (в с.Чемер згоріло 40 душ), пожежею, від якої спалювалися часом і сусідні хати, а іноді ще й погромом крамниць, або сусідньої панської економії”.⁹

На думку губернського секретаря основними зачинщиками погромів були солдати, які поверталися з фронту “самовільно й демобілізовані, розагітовані й вкрай деморалізовані, вони несли з собою грабіжницькі гасла, що тоді умисне скрізь ширились большевиками і які вкладалися в формулу: “грабуї награвоване” ... В кожному повітовому місті, а то й містечку засідав “Совет рабочих и солдатских депутатов”, котрий своєю проповіддю соціалізації й комунізації доливав масла в огонь”. Певну роль, на думку історика, відіграв і III Універсал Центральної Ради, що сповіщав скасування права власності на “землі поміщиків та інших нетрудових хазяйств” і “передачу їх трудовому народу без викупу...”¹⁰ І хоча незабаром самі “творці Універсалу”, побачивши, як на практиці виглядають їхні ідеї, видали “Пояснення” із застереженням проти “самовільних захватів землі й іншої власності, рубання лісів і такого іншого”, авторитет Центральної Ради падав.

Відповідно до циркуляра Генерального Секретаріату Чернігівська губерньська земська управа розіслала листи до всіх повітових земств з вимогою негайно провести опис інвентаря маєтків та встановити охорону навколо них. Волосним земським комітетам наказувалось забезпечити нормальне ведення господарства під своїм контролем. Розпочате вирубування лісів рекомендовано не припиняти, а встановити охорону дров, заготівлю яких для населення доручити продовольчим комітетам.

В таких умовах соціально-економічних негараздів, політичної та громадської напруги проходять на Чернігівщині вибори до Установчих зборів, спочатку до всеросійських, а потім до українських.

Ще всередині вересня 1917 року була створена Чернігівська окружна у справах про вибори до Установчих зборів комісія під головуванням Іллі Федоровича Хмелевцова. До складу комісії увійшли: Олексій Олександрович Бакуринський (секретар), Марія Андріївна Ганжа від міської управи, Михайло Михайлович Могилянський від окружного суду, Василь Іванович Курочкін та Микола Павлович Вінніков від губерньської земської управи. До комісії включались і представники від списків кандидатів. Так, відомий український архівіст, історик мистецтва Вадим Львович Модзалевський увійшов до комісії під час виборів до Українських установчих зборів.

Чернігівський виборчий округ співпадав з кордонами губернії. На місцях створювалися повітові по виборах до Установчих зборів комісії. Приблизна кількість виборців - 291 460 чоловік була розподілена між 1 016 виборчими дільницями.

Під першим номером 5 жовтня 1917 року комісія зареєструвала список від партії російських соціалістів-революціонерів, під останнім номером 15, 16 жовтня – список від групи позапартійних громадських діячів. Наприкінці жовтня 1917 року відбулося об'єднання партійних списків: російських (№ 1), українських (№ 10) та єврейських (№ 11) соціалістів-революціонерів; народних соціалістів та соціалістів-федералістів (№ 3) з єврейським національним виборчим комітетом (№ 4); партії народної свободи (№ 7) з групою позапартійних громадських діячів (№ 15).

У зв'язку з тим, що вчасно не вдалося надрукувати запрошення та бюлетені, проведення виборів по Чернігівському округу, яке спочатку призначалося на 12–14 листопада 1917 року, було перенесене на два тижні і призначене на 26–28 листопада.

Чернігівські газети закликали населення взяти участь у виборах, докладно друкували всі п'ятнадцять списків кандидатів, рекламні відозви деяких з них (в основному списків № 7 та № 15). Розглядаючи ці списки, ми знаходимо відомі на Чернігівщині імена. Так, у списку № 7 від партії народної свободи (кадетів) під четвертим номером значиться Олексій Свечин, голова губерньської земської управи, колишній член І Державної Думи, член ЦК партії кадетів, а у списку № 15 першим іде гласний Чернігівської міської думи Микола Савицький, за ним – Михайло Іскрицький, колишній губерньський комісар Тимчасового уряду на Чернігівщині, далі зазначене ім'я ще одного колишнього губерньського комісара – Олексія Бакуринського. В Чернігові з населенням 35 961 чоловік (дані на 1 січня 1916 р.) було утворено 10 (4 цивільних та 6 військових) виборчих дільниць, на які 26 листопада прийшли перші виборці. Але, як повідомляла газета “Черниговский край”, у місті спостерігалася небувала пасивність. На деяких дільницях за перші два дні виборів проголосувало 31 % виборців. Дорікалося і міській управі, яка погано організувала доставку запрошень виборцям, доручивши цю важливу справу учням.¹¹

28 листопада 1917 року в переповненій залі Чернігівської чоловічої гімназії під головуванням гласного міської думи Олександра Саца відбулися урочисті збори на честь початку роботи Установчих зборів у Петрограді. Міський голова Павло Соколов наголосив: “Сейчас в стране, раздираемой анархией внутри и разрухой на фронте, не время для торжеств, но бывают торжества с элементами протеста и борьбы”. Міський голова вітав всенародні, демократичним шляхом обрані Установчі збори. “Пусть оно (собрание – С.С.) станет на защиту воли народа”.¹²

1 грудня 1917 року Чернігівська міська дума на своїх позачергових зборах ставить питання про вибори делегатів на з'їзд представників місцевого самоврядування (він мав відбутися в Москві для організації підтримки Установчих зборів) та про створення місцевого комітету захисту Установчих зборів.

Два дні потому у приміщенні Держбанку під головуванням Івана Антоненка відбулися перші збори місцевого комітету Ліги захисту Установчих зборів. Його мета – загальне керівництво заходами, спрямованими на підтримку Установчих зборів, проведення широкої агітації серед місцевого гарнізону та професійних спілок. До складу комітету Ліги обрано Антоненка, Свечина, Богданова, Квятковського, Лафатка, Єльчуківського, Владикіна, Шеремета, Шапошнікова.

Тільки наприкінці грудня 1917 року газети публікують остаточні результати виборів по Чернігівському виборчому округу. Всього по губернії голосувало 974 746 осіб. Найбільшу кількість голосів отримали українські есери (список № 10) – 484 156, за ними йшли більшовики (список № 9) – 271 174, далі російські есери (список № 1) – 105 565, партія народної свободи (список № 7) – 28 864, єврейський національний комітет (список № 4) – 28 308 та інші. У протоколі № 32 засідання виборчої комісії від 23 грудня 1917 року знаходимо такий запис: “Ввиду того, что Комиссией получены уже от всех уездов телеграфные сведения о результатах выборов во Всероссийское Учредительное Собрание постановлено: согласно инструкции сообщить их во Всевыборы и выдать удостоверения 12 уже несомненно прошедшим в Учредительное собрание кандидатам, а именно: семи списка № 10, одному списка № 1 и четвертым списка № 9”.¹³

*Микола Ілліч Шраг.
Фото 1950-х рр.*

Від українських соціалістів-революціонерів до Установчих зборів був обраний Микола Шраг, син відомого громадського та політичного діяча Чернігівщини Іллі Шрага. Уродженець м. Чернігова, випускник чоловічої класичної гімназії, студент Московського університету, Микола Шраг після лютневої революції опиняється у Києві, де на першому Національному конгресі українців обирається членом Центральної Ради. В червні 1917 року у віці 23 роки він стає заступником голови Центральної Ради Михайла Грушевського.

Отримав довіру виборців і зазначений другим у списку № 10 Гаврило Одинець, селянин з с. Одинці Остерського повіту, колишній депутат Державної Думи, член Центральної Ради, голова Остерського повітового земельного комітету, член Селянської спілки.

Першою у списку № 1 значилася Катерина Брешко-Брешковська, “бабушка русской революции”, як її називали сучасники. Вона була однією із засновниць партії соціалістів-революціонерів, 50 років боролася за землю та волю, 22 з них провела в царських в'язницях та на засланні.

На жаль, не отримали депутатських посвідчень

*Катерина Костянтинівна
Брешко-Брешковська.
Фото поч. XX ст.*

зазначені у цьому списку відомі і популярні чернігівці. Другим у списку був Павло Савич, голова губернської організації партії соціалістів-революціонерів, в якій перебував з 1911 року. Саме його в серпні 1917 року за пропозицією Чернігівської ради робітничих і селянських депутатів, земельного комітету, інших громадських об'єднань було обрано заступником губернського комісара Чернігівщини Д.Дорошенка. Ще одна відома особа – Павло Соколов, лікар за фахом, член губернського комітету партії, на той час Чернігівський міський голова.

Павло Якович Соколов.
Фото поч. XX ст.

До партії есерів приєднався ще під час студентства. Двічі заарештовувався за революційну діяльність. Після відбуття заслання в Тамбовській губернії, виїхав за кордон. Повернувшись, працював лікарем у Чернігівському повіті, вів партійну роботу, за що знов був заарештований в 1906 році. Ховаючись від суду, знову поїхав за кордон, де жив до революції. Обраний доктором медицини Базельського і Флорентійського університетів.

Від більшовиків за списком № 9 з місцевих діячів до Установчих зборів пройшли керівники Семенівської партійної організації Федір Мотора та Андріан Риндич.

На жаль, у місцевій пресі немає відомостей про участь обраних від Чернігівщини депутатів у роботі Установчих зборів. Очевидно, перенесення виборів на більш пізній строк, повільність у підрахунку голосів, складне політичне та економічне становище призвели до того, що більшість депутатів не потрапила до Петрограда, а ті, які в цей час там перебували, не змогли вчасно отримати депутатських посвідчень. Так, в Чернігівському обласному архіві і досі зберігаються оригінали посвідчень на ім'я Катерини Брешко-Брешковської та Василя Костенецького, обраного від українських соціалістів-революціонерів. Ще один

новобраний депутат-більшовик А. Риндич, перебуваючи в цей час у Петрограді, бере активну участь у Жовтневому збройному повстанні та роботі II Всеросійського з'їзду Рад, є свідком сумного кінця Установчих зборів.

Всеросійським Установчим зборам не судилося справдити сподівання мільйонів людей про вирішення головних питань про державний устрій, землю, війну та мир. 5-7 січня 1918 року робота зборів була припинена рішенням партії більшовиків.

На Чернігівщині саме в ті дні – 7, 8, 9 січня – проходять вибори до українських Установчих зборів.

Ще 29 листопада 1917 року Центральна Рада ухвалила закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки. До 15 грудня 1917 року Чернігівська окружна виборча комісія зареєструвала 24 кандидатських списки, в їх основу були покладені виборчі списки, складені для виборів до всеросійських Установчих зборів.

Вкрай складне політичне становище не дозволило провести вибори, як того вимагав закон. Вже через кілька тижнів Чернігівщина була під владою більшовиків. А коли 9 березня 1918 року, після відступу більшовиків, члени окрвиборчкому зібралися на чергове засідання, то змушені були констатувати, що умови виборів до українських Установчих зборів “были настолько ненормальные, что о тайне голосования не может быть и речи”, а тому комісія висловилася “за невозможность признать выборы действительными и соответствующими воле населения”.¹⁴

[illegible]

¹ e.g., "I've always loved you" (1990) and "I've always loved you" (1990).

[illegible]

Перемога у Чернігівському окрузі партії українських соціалістів-революціонерів на виборах до Установчих зборів не випадкова. Українським есерам всіляко сприяла діяльність Чернігівської губернської та повітових Рад селянських депутатів (губернську Раду очолював Тихон Осадчий). Ради проводили активну роботу по створенню на місцях селянських спілок – прихильників українських есерів. Показовим є лист молодого поета Василя Чумака з Ічні, датований 24 жовтня 1917 року: “Сим маю честь повідомити губерніяльний Комітет Селянської Спілки, що в м. Ічні зорганізовалася група молоді співчуваючої діяльності Селянської Спілки і ПУСР і, бажаючи допомогти справі агітації за списком № 10 на Чернігівщині, вона прохає губерніяльний комітет негайно надіслати їй листівки, брошури і взагалі агітаційну літературу, також матеріали для скорої підготовки агітаторів, для негайного розповсюдження її (літератури) як між населенням Ічні, так і окружних сіл. Літературу прохаю надіслати на адресу: м. Ічня Чумаку Василю Григоровичу”.¹⁵ Сам поет загинув у лабетах денікінської контррозвідки в Києві, не доживши півтора місяця до свого дев’ятнадцятиріччя, в листопаді 1919 року.

Сприяла популяризації партії українських есерів і газета її губернського комітету – “Народне слово”, яка виходила в Чернігові під редагуванням Василя Елланського (Блакитного), уродженця с.Козел (тепер смт. Михайло-Коцюбинське Чернігівського району). В травні–червні 1918 року ліве крило цієї партії утворило нову Українську партію соціалістів-революціонерів – “боротьбистів”. Блакитний став головою чернігівського комітету та редактором газети “Боротьба” – її центральною органу. Згодом, він – один із активних творців української радянської пролетарської літератури.

Крім виборів до Установчих зборів у січні 1918 року відбулося ще кілька важливих історичних подій, які безпосередньо вплинули на долі мешканців Чернігівщини. 9 січня Українська Центральна Рада прийняла Четвертий універсал, який став легальною основою для побудови суверенної української держави; 18 січня ухвалила земельний закон, проголосивши ліквідацію права приватної власності на землю, а двома днями раніше – 16 січня під станцією Крути Ніжинського повіту відбувся бій захисників Центральної Ради – слухачів юнацької військової школи та гімназистів з наступаючими з боку більшовицької Росії військами.

Об’єднані більшовицькі військові сили очолив уродженець м. Чернігова Володимир Антонов-Овсієнко. Виступали вони від імені радянського уряду України – Народного секретаріату (сформований у Харкові 17 грудня 1917 року рішенням з’їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів) з метою встановлення радянської влади в Україні. Ці військові формування склалися з чотирьох “армійських груп” – під проводом Фторова, Берзіна, Кудинського та Муравйова. Найкоротшими шляхами до Києва були залізниці Гомель–Бахмач, Харків–Ворожба–Бахмач. З боку Гомеля через Крути просувалися загони Берзіна, Муравйова.

Про бій під Крутами – цю трагічну і водночас героїчну сторінку історії української революції опубліковано чимало досліджень та спогадів, іноді дуже суперечливих. Мабуть, не варто їх повторювати. А ось тогочасна місцева преса про цю подію писала дуже скупو. Так, на початку квітня 1918 року “Черниговская земская газета” передрукувала з “Нової Ради” віршований реквієм Людмили Черняхівської-Старицької “Пам’яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами”. “Черниговский край” обмежився сухим повідомленням: “Станция Круты 16 января занята большевистским отрядом. Украинцы отступили к Нежину”.¹⁶

“Черниговская земская газета” за 26 січня 1918 року сповіщає: “19 січня місто Чернігів зайняли більшовики”. Далі ні слова. Звідки і як вони прийшли?

Чернігів захопив без жодного пострілу загін “армії” Рейнгольда Берзіна, що розвивала наступ на Ніжин і Бровари. На чолі загону стояв начальник розвідки Михайло Порядін. Дещо про його перебування в Чернігові розповідає газета “Черниговский край”:

“Прибывший в Чернигов воинский отряд большевиков в составе пешей и конной частей 1 января в сопровождении оркестра военной музыки прошел улицами города. На Богоявленской улице (тепер вул. Шевченка – С.С.) у помещения совета рабочих и солдатских

депутатов отряд остановился. Из помещения совета было вынесено красное знамя в виде хоругви с надписью «Вся власть Советам рабочих и солдатских депутатов –с.-д. р.-п.», несколько плакатов и флагов и произнесены речи. Командир отряда обратился к солдатам и публике и, указывая на знамя с вышеприведенной надписью, сказал, что теперь предстоит серьезная задача – укрепить власть советов - к достижению которой в Чернигове он будет неотступно стремиться. С контрреволюционерами он будет бороться самыми решительными мерами - не словом, делом ... Строжайшим образом будут наказываться и грабежи, и насилия над жителями”.¹⁷

Наступного дня за наказом Порядіна вихід газети “Черниговский край” був припинений. Влада в Чернігові перейшла до Ради робітничих та селянських депутатів на чолі з більшовичкою Софією Соколовською. Це про неї писав у своїх спогадах Д.Дорошенко: “... Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського “совдепа”, рішуче виступила проти убивств і мордування, навіть оповідали, що вона врятувала щось коло сотні офіцерів, яких большевики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати. Чи так воно дійсно було, я не міг перевірити, але по тому враженню, яке робила на мене “товаришка Соня” можна справді припустити, що вона протівилась би всяким звірствам: вона робила враження культурної й добре вихованої панночки делікатної вдачі. Коли вона рятувала сотні неповинних людей от загину, то честь їй”.¹⁸

Однак, вже після відступу з Чернігова більшовиків та ж газета “Черниговский край”, яка відновила своє видання, публікує перелік більшовицьких діячів у місті за період з 21 січня по 16 лютого 1918 року, відмічаючи поодинокі вбивства, пограбування, насильства, знущання над місцевими жителями.

Декілька разів згадується і ім'я С. Соколовської. Так, 15 лютого в будинку міської думи під головуванням С. Соколовської відбулося засідання Ради робітничих та солдатських депутатів. Рада, як новий керівний орган, розглянула багато економічних, фінансових та побутових питань. Зокрема, про охорону міста, про відсутність у Чернігові грошових знаків, які “пішли” у село, про заборону розповсюдження спиртних напоїв, про створення комісій фабрично-заводських, санітарної, квартирної. По останньому питанню представник більшовицького загону заявив, що квартирна комісія необхідна для того, щоб переселяти бідноту з антигігієнічних окраїн до центру, змусивши багатіїв потіснитися. “Тогда, – заявив оратор, – население увидит, что существует советская власть и задаст перцу германцу или другому чёрту, под каким бы соусом он ни явился”.¹⁹ А з питання розповсюдження спиртних напоїв виконавчий комітет Ради видав постанову № 6, за якою поява в публічному місці у п'яному вигляді каралася трьома, а “розповсюдження пияцтва” – шістьма місяцями тюремного ув'язнення.

Але вирішити тоді ці питання, як і багато інших, новій владі не вдалося. Наступного дня – 16 лютого – більшовики залишили місто. Вони відійшли на північний захід, у бік Седнева під натиском наступаючих (згідно з Брест-Литовською угодою від 9 лютого 1918 р.) на Чернігів українських і німецьких військових загонів. Частина їх була роззброєна.

Цікава з огляду на перебування більшовиків на Чернігівщині публікація в “Черниговском крае” за 7 березня 1918 року: “Весь январь черниговские мирные жители находились под панической угрозой прихода большевиков. Город, настроенный безусловно антибольшевистски, ничего так и не боялся, как прихода большевиков ... Один из самых мирных городов России боялся нарушения его мира большевиками, но мир был нарушен до их прихода беспорядочной и бессмысленной стрельбой людей, своеобразно празднующих самое великое и радостное для них событие – продажу водки и ... когда пришли “страшные -престрашные” большевики мирное население, терроризированное самим именем большевиков, встретило их как избавителей. Граждане не оказали сопротивления и встретили “избавителей” радостно, чуть ли не с колокольным звоном.

Мирные жители вздохнули, но не надолго. В первые же дни новая власть заявила себя властью террористической и вновь черниговскому гражданину пришлось терпеть и втайне,

втихомолку, тщательно скрываясь, предавать проклятию избавителей. Нельзя сказать, что весть о занятии немцами Гомеля и о возможном движении немцев на Чернигов была встречена восторженно. Только бы ушли большевики – другой мысли не было. И город приготовился к радостной встрече немцев, выступивших из Гомеля”.²⁰

Але першим 17 лютого 1918 року до Чернігова вступив український Переволочинський полк. Думські гласні на своїй приватній нараді погодилися з призначенням командира полку Потапа Бондаренка начальником чернігівського військового гарнізону, полковника Русанова – начальником міліції, а його помічником члена окружного суду Очинського. Німці, які зайняли Гомель ще 1 березня, з’явилися в Чернігові через 10 днів.

Про збройні сутички між наступаючими німецькими і австро-угорськими загонами та більшовиками повідомлень майже немає. За твердженням Миколи Могилянського німці ніде не зустріли ніякої відсічі, для мирної окупації величезної території їм знадобилося всього тільки 350-400 тисяч чоловік.

Анархія, грабунки, насильства, вбивства – ось головні теми березневих повідомлень. Так, у Глухівському повіті група жителів с. Студенка систематично грабувала та розоряла населення. У Глухові вбиті повітовий комісар Володимир Амосов, його зять Брусилов, судовий слідчий В.Дорошенко, мировий суддя Александрович. 13 березня на перегоні Крути-Бахмач відбувся великий бій між загонами німців та чехословаків. Німці у складі двох батальйонів спочатку відступили від Крут у київському напрямку, але через деякий час повернулися. Чехословаки, які зазнали поразки, розсіялися. Від вогню постраждало багато навколишніх сіл. В той самий час в Сосницькому повіті – у Вишеньках, Риботині, Охрімівцях перебувають більшовики. У Кролевецькому повіті – в Коропі розмістився штаб Муравйова і гарнізон у п’ятсот чоловік. Оголошена примусова мобілізація. Місцеві жителі тікають хто куди, бо за невиконання наказів більшовики карають. В Новгород-Сіверському повіті влада теж більшовицька. Відносно спокійно в Чернігівському, Ніжинському та Борзнянському повітах. За повідомленням з Городні біля села Полівка Новожибівського повіту озброєною бандою після насильства вбиті відомий на Чернігівщині педагог Степан Дмитрович Ренчинський, колишній директор Чернігівського реального училища, після відставки – гласний, декілька років голова Городнянського повітового земства та його дружина. За словами Михайла Могилянського Ренчинський – типовий гуманіст-шестидесятник, людина освічена, широких поглядів та демократичних переконань. А ось уривок зі спогадів Миколи Могилянського: “В Черниговском уезде (с. Рогощі – С.С.) была зверски убита целая семья помещиков Комаровских из 12 человек. Когда тяжело раненые недобитые несчастные умоляли дать воды, убийцы отвечали: “Подохнешь и так!”... В семи верстах от Чернигова убиты были мои родственники, отец и сын Дзвонкевичи. Моему двоюродному деду, старику, было 93 года, а его сыну – за 60 лет, причем этот последний более 30 лет своими руками обрабатывал свою землю, пахал, косил, вставал с восходом солнца – словом целиком жил обычной жизнью заправского крестьянина”.²¹ На початку квітня в с. Ваганичах Городнянського повіту від кулі невідомого злочинця загинув Микола Євреїнов, відомий земський лікар, член губернського земського зібрання, громадський та культурний діяч Чернігівщини.

Чернігівська губернська влада намагається протистояти анархії.

Новообраний губернський комісар Ілля Шраг (обіймав цю посаду тимчасово з 21 лютого через відсутність в губернії законної влади, бо губернський комісар Д.Дорошенко поїхав з Чернігова ще наприкінці грудня 1917 року) і губернський комендант Бондаренко звертаються до населення губернії з попередженням, що за невиконання наказів влади, державну зраду, грабунки, насильства, вбивства, збройний опір, приховування зброї винуватці будуть покарані за законами воєнного часу.

17 березня 1918 року на підставі розпорядження адміністративно-політичного департаменту міністерства внутрішніх справ УНР та наказу міністра внутрішніх справ від 15 березня Чернігівську губернію очолив комісар Гнат Стаднюк. В ті ж дні комендантом Чернігова стає корнет Сергій Коношевич. Невдовзі за наказом міністерства внутрішніх справ

П. Савича згідно з його проханням увільнено від обов'язків помічника комісара і на цю посаду 23 березня призначено товариша голови губернської Ради селянських депутатів і губернської української Ради Івана Коновала. Другим помічником залишився Роман Ганжа.

У зв'язку з дуже неспокійним становищем в губернському центрі 19 березня міський комендант видає наказ про заборону мітингів, розважальних вечорів, зборів, вивезення для продажу за межі міста їстівних припасів, переховування зброї, предметів військового призначення.

Загрозлива ситуація склалася в Чернігові навколо так званої казарменої дільниці. Тут об'єдналися солдати, які поверталися з фронту перейняті ідеями більшовизму. Створивши загін “вільного козацтва”, до якого пристали залишки саморозформованого 1-го Переволочинського полку, вони почали встановлювати зв'язки з селянами сусідніх сіл, передавати туди зброю, готувати повстання проти Центральної Ради.

З газетних публікацій дізнаємося, що ліквідація заколотників відбулася в ніч на 24 березня. Тоді були розброєні всі вільні козаки, деякі з них заарештовані. Тієї ж ночі за розпорядженням української влади в місті були заарештовані Софія та Олексій Соколовські, Степан Туровський, Віра Коцюбинська та інші. Наступного дня заарештованих звільнили.

З огляду на тривожну ситуацію 27 та 28 березня в Чернігів з Києва прибули частини 3-го піхотного імені Богуна полку, який складався з колишніх українських військовополонених в Німеччині. Це був полк синьожупанників. Офіцери і солдати одягнуті в однакову форму: шаровари темно-синього сукна, така сама “чумарка” (жупан), сорочка коричневого кольору з синім передом та сіра шапка з довгим синім шликом, на шапці збоку – жовто-синя кокарда. Офіцери відрізнялися від солдатів зірками на комірці. Цей військовий одяг був зроблений та виданий військовополоненим українцям ще в 1915 році “Союзом визволення України” під час створення перших українських частин. Але ці частини залишалися в таборах і були звільнені після укладання мирної угоди з Німеччиною. Розмістилися синьожупанники в Чернігівському єпархіальному будинку і прийняли на себе функції думського загону охорони міста. Через місяць, 26–27 квітня за наказом німців полк синьожупанників разом з усією дивізією було розформовано.

До речі, тоді, наприкінці березня, разом із синьожупанниками в Чернігів прибув загін німців (50 чоловік). Невдовзі окупаційні війська створили на Чернігівщині 9 комендантських округів, де розмістилися частини 26-го та 41-го німецьких резервних корпусів:

1. Чернігівський – включав Чернігівський, Остерський, Козелецький повіти;
2. Ніжинський – Ніжинський, Борзнянський повіти;
3. Городнянський – Городнянський;
4. Сосницький – Сосницький;
5. Новозибківський – охоплював частину Суразького повіту, частину Новозибківського;
6. Стародубський – Стародубський повіт, частина Новозибківського;
7. Новгород-Сіверський – правобережжя Новгород-Сіверського та Кролевецького повітів;
8. Кролевецький – частина Кролевецького повіту, Глухівський та Путивльський повіти північніше р.Сейма;
9. Конотопський – Конотопський повіт та частина Путивльського повіту.

З приходом німців в Україну влада Центральної Ради підтримувалась їхніми багнетами. Популярність Ради дедалі падала, хоча найбільшні селяни ще не втратили сподівання отримати землю.

В Чернігові 24–25 березня 1918 року під головуванням Ю.Зебницького відбувся повітовий селянський з'їзд. Майже 200 його делегатів підтримали закон Центральної Ради про повну соціалізацію землі. Делегати схвалили Четвертий універсал і Центральну Раду, яка його проголосила. З метою втілення закону в життя в Чернігівському повіті був проведений опис маєтків площею понад 50 десятин землі. Весь земельний фонд повітова земельна управа

планувала розподілити між волостями, які, в свою чергу, повинні були розподілити його між селами, а сільські комітети між тими, хто потребував землі.

Разом з тим, селяни, виявляли повну байдужість до весняно-польових робіт. Людей турбувала активна діяльність революційних комітетів, які майже повсюдно піднімали питання про реквізицію надлишків у найбільш заможних селян. А таких в Україні, на думку Миколи Могилянського, було чимало. Всі вони “были поголовно против опасных затей социализации, так же, как и против земельных комитетов, но, боясь мести, молчали и не возражали против создаваемого озорства и безобразий: раздела скота, хлеба, помещичьих экономий”.²² Побойючись наслідків соціалізації землі і пов’язаного з цим голоду, заможні селяни не поспішали вивозити залишки хліба на базар.

В губернії відчувалася нестача хліба. В Чернігові 1 квітня ввели нові хлібні картки (в обмін на старі) терміном на 4 місяці. На початку квітня губернський земський комітет звернувся до українського уряду з проханням надати Чернігівській губернії 120 вагонів ярого насіння. Доставити насіння планувалося за допомогою Центрального союзу кооперативів, якому губком перерахував 3 мільйони карбованців. Але вирішити це питання не вдалося. Політична ситуація в Україні внаслідок короткого перебування при владі більшовиків відчутно змінилась. Провінційна адміністрація втратила зв’язок із Києвом.

Присутність окупаційних військ в Україні заохочувала великих землевласників домагатися повернення маєтків, які вони втратили за законом про соціалізацію землі. Їх підтримували заможні і середні селяни. Саме з цих соціальних верств до Києва почали прибувати сотні делегацій з усієї України, вимагаючи від Центральної Ради повернення права приватної власності на землю. Зі свого боку Рада заявила, що, як віддала вона землю робочому люду, так на тому і стоятиме, закони, видані на користь робітників також залишатимуться в силі.

Всіляко підтримувалися Центральною Радою й ідеї національного відродження, українізації, культурного розвитку населення. Українською мовою друкувало книги Українське видавниче товариство “Сіверянська думка”, остаточно сформоване в Чернігові наприкінці грудня 1917 року. Його засновниками стали Володимир Базилевич, Юрій Виноградський, Дмитро Дорошенко, Вадим Модзалевський, Ілля Шраг, Іван Хмелевцов. Перші його видання – “Бій з половцями” і “Плач Ярославни” в перекладі Т. Шевченка та “Загальні риси українського мистецтва” В. Модзалевського. Періодично відбуваються засідання комітету з охорони пам’яток мистецтва та старовини. Його голова – В. Модзалевський заради розвитку місцевих музеїв обстоював право залишати археологічні знахідки в Чернігові, а не відправляти їх до Києва, як того вимагав урядовий циркуляр. А музеїв у цей час у Чернігові нараховується три – З’єднаний історичний музей міський та архівної комісії, Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського та церковний музей – Спархіальне древлєсховище.

Але на думку окупаційної влади український уряд був не в змозі навести у країні необхідний порядок, а з українізації практично нічого не виходило. За словами Миколи Могилянського населення прагнуло до російської школи, а будь-який, українець, який ставав на службу, хоча б охоронцем на залізницю, прагнув говорити та читати російською. Самі німці, які на словах підтримували українізацію, об’яви свої друкували російською мовою і, якщо вивчали мову, то вивчали російську, а не українську.²³

Конфлікт між Центральною Радою і її урядом, з одного боку, та німецько-австро-угорськими окупаційними військами і великими та середніми землевласниками, з іншого, призвів до повалення Української Народної Республіки. Переворот відбувся 29 квітня 1918 року на з’їзді земельних власників України в Києві, який проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України. Центральна Рада, з огляду на присутність німецьких військ, цьому дійству не протистояла.²⁴

* Усі дати до 1 березня 1918 року даються за старим стилем.

- ¹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 89.
- ² Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ап 854.
- ³ Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Од.зб. 863. – Арк. 16.
- ⁴ Там само. – Од.зб. 854. – Арк. 13.
- ⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1993. – № 1. – С. 131-132.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Чернігівський край (далі ЧК). – 1917. – № 29. – С. 4.
- ⁸ ЧК. – 1917. – № 35. – С. 4.
- ⁹ УІЖ. – 1993. – № 2-3. – С. 105.
- ¹⁰ Там само. – С. 108.
- ¹¹ ЧК. – 1917. – № 41. – С. 3.
- ¹² ЧК. – 1917. – № 42. – С. 1.
- ¹³ ДАЧО. – Ф.Р. 4154. – Оп.1. – Од.зб. 4. – Арк. 58.
- ¹⁴ Там само. – Од.зб. 5. – Арк. 63.
- ¹⁵ Там само. – Ф.Р. 4180. – Оп. 1. – Од.зб. 1. – Арк. 107.
- ¹⁶ ЧК. – 1918. – № 13. – С. 5.
- ¹⁷ ЧК. – 1918. – № 17. – С. 3.
- ¹⁸ УІЖ. – 1993. – № 2-3. – С. 108.
- ¹⁹ ЧК. – 1918. – № 19. – С. 3-4.
- ²⁰ ЧК. – 1918. – № 45. – С. 3.
- ²¹ Могилянський Н.М. Трагедия Украины // Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990. – С. 120-121.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 122.
- ²⁴ Див.: Сергєєва С.М. Чернігівщина часів Української держави (квітень-грудень 1918 р.) (за матеріалами місцевої преси) // Скарбниця української культури: Зб. наукових праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 113-121.